

Ігор КОЛЯДА, Анатолій БАРАННИК
«...НЕ ШКОДУВАТИ ЖИТТЯ ЗА ВІРУ...»

Євгеній МАКОВЕЙ. «ЩО Ж, ЯК НЕ ТУ ВОНИ В МЕНЕ СТАРОВИ-
НУ ПОБАЧАТЬ, КОТОРУ ЗВИКЛИ СОБІ ПО КНИЖКАХ ВІОБРА-
ЖАТИ?» ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І ЙОГО ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ
ДОРБОК.

Володимир МИЛЬКО. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ ХІХ ст.: ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО,
ОДЕСЬКОГО ТА КІЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНИХ
ОКРУГІВ (1803–1839)

Євгеній БИБА. ПОНЯТТЯ «ІНТЕЛІГЕНЦІЯ»: ДО ІСТОРІЇ
ФОРМУВАННЯ

Ігор КОЛЯДА,

доктор історичних наук, професор,

Анатолій БАРАННИК (м. Київ)

«...НЕ ШКОДУВАТИ ЖИТТЯ ЗА ВІРУ...» (до 245-ї річниці повстання Коліївщина 1768 р.)

Архімандрит Мелхіседек Значко-Яворський: «тем-
ний фанатик», «підбурювач холопського бунту», «розбур-
хувач політично-національних почувань», «ідейний натхнен-
ник Коліївщини», «...гарячий патріот», «поборник право-
слав'я»?!

(Нарис до історичного портрету)

Загальний політичний і соціально-економічний
розвиток Речі Посполитої та Правобережної
України у XVIII ст. характеризувався наявністю низки
суперечностей розвитку «поспільства», які робили
можливим соціальні потрясіння таких масштабів, як
Коліївщина.

За оцінкою історика української діаспори Петра
Мірчука, історія Речі Посполитої у XVIII ст. це «історія
послідовного нестримного маршу Польщі як держави і як
нації по похилій площині до повного розвалу». Така оцінка
історика аж ніяк не перебільшення: тогочасна Річ По-
сполита славилася на всю Європу своїм неймовірними
магнатсько-шляхетськими вольностями і абсо-
лютним свавіллям шляхти — найбільш привілейова-
ного суспільного стану. Внутрішній спокій держави
раз у раз стрясала боротьба за владу між кількома
наймогутнішими магнатськими родами, які форму-
вали щось на кшталт політичних партій, т.зв. «конфе-
дерацій», що збройним шляхом вели боротьбу за свої
інтереси, розпочинаючи тим самим, де факто, гро-
мадянські війни. При цьому, вони часто опиралися
на підтримку іноземних держав, насамперед, Російсь-
кої імперії, Пруссії, Австрійської монархії та меншою
мірою — Швеції і Франції. А ті країни користалися з
такого становища, раз у раз вводили свої війська, які
вели себе у Речі Посполитій, як у своїй провінції. Так,

після смерті Августа II Саса в 1733 р. більшість виб-
рала королем польського шляхтича Станіслава Ле-
щинського, з дочкою якого одружився французький
король Людовік XV. Але з ініціативи Пруського коро-
лівства і Російської імперії, що не бажали посилення
впливу Франції на Річ Посполиту, польські магнати
Любомирські, Потоцькі і Вишневецькі створили «кон-
федерацію», проголосили королем Августа III Саса і
закликали на допомогу російську та прусську армії.
Останні, увійшовши до Польщі, змусили С. Лещинсь-
кого зректися корони й покинути межі шляхетської
республіки, а його прихильників силою примусили
скоритися. Після смерті Августа III Саса, в 1763 році,
вибрано королем, за бажанням імператриці Катери-
ни II, польського шляхтича Станіслава Августа Поня-
товського. Але проти його частина польських маг-
натів зорганізувала у 1768 р. «Барську конфедера-
цію», яка виступила проти Російської імперії з особ-
ливим закликом до католицького походу проти пра-
вослав'я. Супроти них на допомогу Понятовському
увійшло в Річ Посполиту російське військо.

Таким чином, посаджені на трон за допомогою
інтервенції російських і прусських військ, ці королі ще
більше посприяли падінню авторитету інституту ко-
ролівської влади, дбаючи, насамперед, не про інте-
реси Польської держави, а лише про власну фінансо-
ву вигоду. В часи їх правління виникла навіть поговір-
ка: «за короля Саса — їж, пий і попускай паса»

Не менш показовим було становище сейму, ста-
ново-представницького органу влади у Речі Поспо-
литій, — його конструктивна робота була фактично
паралізована через т.зв. «ліберіум вето», себто пра-
во, за яким незгода бодай одного сеймового депу-

тата автоматично означала неприйняття законодавчого акту. Саме з цієї причини останньому польському королю Станіславу Августу Понятовському (1763 — 1795 рр.), попри енергійні зусилля, так і не вдалося здійснити заходів, спрямованих на деяке реформування системи влади Польської держави.

У XVIII ст. Річ Посполита була, по-суті, феодальною й становою державою Європи. Єдиним фактичним і повним юридичним господарем країни був шляхетський стан (незвично чисельний в порівнянні з іншими європейськими країнами). Моральний рівень цього стану був вельми низьким, серед його представників панувала зневага до всіх нижчих за соціальним становищем, шляхтичі зневажали, а подекуди і відверто насміхалися над судовими постановами, практикували марнотратний та розпусний спосіб життя, не цуралися «заїздів» — нападів та грабунку маєтків сусідів тощо. Так, польський історик Ф. Равіта-Гавронський зазначає: «Найкращі бажання, всі намагання, що змагали до привернення правопорядку й ладу в країні, йшли намарно із-за неможливості загнуждати безмірну шляхетську сваволю, несубординацію... Кожний робив, що хотів, суди були тільки для євреїв, хлопів і дрібної шляхти. Грізні присуди трибуналів були писані на піску, перший подув вітру змітав їх і затирав у людській пам'яті». Шляхта була переважно католицького віросповідання. Давно минули ті часи, коли Польща славилася релігійною свободою, XVIII ст. було роками активно поширення католицизму та унії на православні східні «креси», провідником такої політики й виступали представники цього стану. На українських землях у вказаний період шляхта, яка сповідувала християнство православно-обряду, була досить малочисельною. Так, польський історик Т. Корзон зазначає в своїй праці, що таких було «кількасот родин», здебільшого дрібномаєткових. Відповідно, представники православно-обряду, не маючи захисту з боку держави та королівської влади, потерпали від магнатсько-шляхетського свавілля представників римо-католицького віросповідання.

У суспільно-політичному житті Речі Посполитої також важливу роль відігравало католицьке духовенство. Але воно в моральному й культурному плані аж ніяк не поступалося шляхті. Князь Каспер Любомирський, який 1768 р. був на російській військовій службі у званні генерала, так описував життя тогочасного католицького духовенства: «Вище духовенство наслідувало повністю т.зв. аристократію, вживаючи аж до пересадки розкошів і насолоди. Ксьондзи не цуралися мати більш розкішні палати, аніж костьоли, багатше хатне убелювання, ніж прикраси в костьолах, численну обслугу і ще більше бідноти на гною... Було багато єпископів, які рідко, всього кілька разів на рік, були при престолі... віддавалися забавам, розривкам, двірській розпусті... Пшерембський, канонік краківський і київський... їздив завжди з музикою і в товаристві монаха... який замість нього відмовляв молитви...

Єпископ рибінський та луцький тримали обидва по «старості». Більшість монахів, а особливо монастирських настоятелів зуживали монастирські добра для своїх розкошів». На тлі католицького православне духовництво мало незрівнянно вищий авторитет у населення Правобережної України.

Всі ж інші стани — міщанство і, особливо, селянство — були майже безправними. Окреме правове становище у цій становій структурі займали євреї, чисельністю в понад 200 000 осіб. Вони були особисто вільними, але не мали права володіти землею, тож займалися головно торгівлею, але на землях Правобережної України вони здебільшого були орендарями панських маєтностей.

Внутрішня нестабільність, часті громадянські конфлікти, що супроводжувались активним залученням військ сусідніх держав, наростання соціальних суперечностей у суспільстві (пануючий державний і суспільний устрій, що склався у Речі Посполитій) викликали невдоволення у практично всіх верствах населення, окрім шляхти й католицького духовенства, відвертим насадженням католицизму, полонізацією православного населення. Така ситуація вже сама по собі створювала об'єктивні причини для соціального вибуху, що носив відверто національно-релігійний характер. Та особливо сприятливі передумови для народного повстання склалися на Правобережній Україні. Ця територія була втрачена Річчю Посполитою в період Руїни. З 1663 р. і до 1676 р. тут існувала Правобережна Гетьманщина, але за доби Руїни Правобережжя знелюдніло і до 1699 року офіційно належало до володінь Османської імперії. За рішенням Карловицького конгресу Польща за «правом завойовника» відібрала у турків втрачені колись нею землі Правобережної України [7], але спроба поновити тут магнато-шляхетське землеволодіння закінчилася національно-визвольним повстанням місцевого населення під проводом полковника С. Палія і наказного гетьмана С. Самуся (1702—1704 рр.). В роки Північної війни ці землі на недовгий час були фактично приєднані гетьманом І. Мазепою до складу Гетьманщини. В подальшому, система міждержавних договорів 1711—1714 рр. остаточно визначила правовий статус українського Правобережжя як складової частини Речі Посполитої.

З 1702-го року на Правобережжі зароджується гайдамацький рух, який не припиняється аж до 2-го поділу Речі Посполитої (1793 р.). Цьому сприяла низка причин, їх варто розглянути детальніше, адже вони багато в чому посприяли вибуху Коліївщини.

Насамперед, варто звернути увагу на те, що 1702 р. на Правобережжі розпочалося національно-визвольне повстання, спровоковане спробою Польщі зліквідувати тут козацький устрій. До повстання козаків відразу ж долучилося селянство, але коли в силу зовнішніх обставин козацький устрій таки був знесе-

ний, а більшість правобережного козацтва у 1711—1714 рр. було переселено в Гетьманщину, то селянство продовжувало перманентну боротьбу, породивши явище гайдамаччини. Ця боротьба то стихала, то наростала, але не припинялася майже ціле століття. Її інтенсивність напряду залежала від загальної ситуації в регіоні. Так спершу, коли польські магнати і шляхта закладали нові поселення зі статусами слобод на 15—30 років з вельми обмеженою кількістю повинностей для селян, то гайдамацький рух був на спаді. Але як тільки минав термін слободи, власники земель, в особі їх орендарів (здебільшого дрібної шляхти, т.зв. «губернаторів», або євреїв) відразу починали впровадження панщинного відробітку і величезної кількості повинностей. При цьому, панщину й повинності мали виконувати геть усі члени селянської родини, починаючи з 15-річного віку (часом залучали й молодших), а робочий день тривав 19 годин влітку і 12 — взимку. Особливо згубною і фінансово тяжкою була горілчана повинність, її накладали на всіх селян: кожен підданий мав придбати визначену кількість літрів горілки й пива протягом року, незалежно від того, чи він хоче пити, чи ні; і визначену кількість алкоголю на кожне весілля, хрестини та похорони. Все це було здебільшого в руках євреїв-орендарів, які часто на свою користь самовільно підіймали «норму». Крім того, орендареві-єврею тутешній селянин мусив платити за те, щоб той відчинив церкву для здійснення обрядів. Тож не дивно, що як тільки тягар панщини й повинностей сповна лягав на плечі селян, відразу ж зростає і гайдамацький рух. Так було і в 1730-х, і в 1750-х, і в 1768 році. Відповідно, гайдамаки, які нищили маєтки шляхти, її саму і євреїв-орендарів, палили документи і загалом ліквідовували панщинний лад, користувалися такою великою підтримкою серед місцевого населення. Цікавими ментальними рисами правобережного селянства, які також сприяли розгортанню повстанського гайдамацького руху, були: несприйняття і жорстоке покарання тих, хто переходив на бік поляків, як от у випадку з Савою Чалим [14], а також — «дух свободи», що складав історичну пам'ять з часів Хмельниччини, та, особливо, життя у слободах. З приводу останнього, польська шляхта ніяк не могла визначитися: з одного боку практика запровадження слобод «розбещувала» селянство вільним життям, а з іншого — без них годі було залучити селян на освоєння «пусток» на Правобережній Україні. Неодноразово серед магнатів і шляхти правобережних воєводств Речі Посполитої лунав заклик про заборону поселень із таким статусом, хоча на практиці цього так і не було втілено.

Гайдамацькі загони формувалися переважно з селян, козаків та міщан. Цьому особливо сприяло існування тут численної люмпенізованої категорії населення, яка перебивалася випадковими заробітками або наймитувала (згідно з підрахунками В.О. Маркі-

ної, у сільській місцевості Правобережжя тоді було від 40 до 60% безтяглих селян). Люди, позбавлені засобів до існування, становили невичерпний резерв поповнення гайдамацьких ватаг, а пізніше — й повстанських загонів М.Залізняка та його соратників. В середовищі самих гайдамаків ще в 1730-і рр. з'явився прошарок «професійних», які цю боротьбу перетворили на прибуткове ремесло. Крім того, повстанню сприяло ще й те, що гайдамаки знаходили захист і прихисток в численних церковних і монастирських селах на російсько-польському прикордонні, і, звичайно, — на Запоріжжі. Місцеве населення цих земель, а подекуди й московські війська, ставилися до них загалом прихильно. Так, Київська губерньська канцелярія у своїй документації 1749 р. констатувала той факт, що на правому березі Дніпра «обитатели многие при пограничных и прочих местах имеют свои пасеки и приезжающих к ним гайдамаков принимают и сообщество с ними имеют. Порох в тех пасеках содержат и гайдамакам дают». Аналогічне свідчення знаходимо в одному з польських документів: «У всіх над дніпровських місцях... обиватели мають свої пасіки і... гайдамак приймають... спільність з ними мають, порошу гайдамакам дають».

При цьому, не можна не погодитися з висновком історика М. Грушевського про те, що становище найбільших землевласників на Правобережжі було вельми непевним, магнати зазвичай трималися або укріплених замків, або взагалі воліли не з'являтися на цих землях. Це призводило до того, що всі поточні справи цілком зосереджувалися в руках орендарів та управителів, які самовільно збільшували обсяг повинностей, а невтручання власників у такий стан речей, як і загалом непевне становище шляхти, сприяло гайдамаччині.

До цього варто додати ще й те, що кварцяне (регулярне, на платній основі) польське військо було малочисельним: загалом у 1768 р. особовий склад налічував 17—20 тис. чол., з них на Правобережжі дислокувалося 3 тис., які були розосереджені по містах. Ніяких навчань, тренувань чи муштри майже ніколи не практикувалося, відповідно, боєздатність була вкрай низькою, сучасник свідчив, що «треба було вислати 200, 300 або й більше вояків нашого війська, щоб перемогти 50 гайдамаків». Зрозуміло, що така «армія» не могла здолати гайдамацький рух, тому магнати часто використовували для захисту своїх маєтків «надвірних козаків» — найманців з місцевого населення, які, проте, під час повстань часто переходили на бік гайдамаків.

У міщан також були свої причини підтримати гайдамацькі повстання, адже хоча частина з них і проживала у містах, які мали самоврядування за Магдебургським правом, та абсолютна більшість міст Правобережної України були власністю магнатів, які призначили у них своїх урядників, цехмістрів і встановлювали систему оподаткування.

Щодо причин власне Коліївщини, то маємо зауважити, що цьому повстанню були властиві всі вище наведені причини гайдамаччини загалом, а також деякі специфічні, зокрема, ріст опозиційних настроїв серед дрібної православної шляхти та православно-го духовенства Правобережної України. Виявом цього стало поширення різноманітних закликів догуртування і підготовки повстання. Зокрема, в той час набув поширення т.зв. «Торчинський маніфест» 1767—го р., в якому прозвучали такі заклики: «Об'єднуйтеся з нами і стійте заодно, а коли настане час, сходьтеся на місця... під наші прапори». Щодо православної шляхти, то вона була дуже незадоволена антиправославною політикою польської шляхти, бо остання сеймовими постановами 1717-го, 1733-го і 1736-х рр. ліквідувала ряд привілеїв православної шляхти.

Загалом, релігійний чинник в повстанні Коліївщина є одним із визначальних. Адже, якщо інші повстання 1734—1737-х рр. та 1750-го р. були наслідком насамперед соціально-економічної політики польських магнатів та шляхти, то гайдамацьке повстання 1768—1769 рр. обумовлено перш за все релігійною ситуацією, що склалася на Правобережжі в 1760-і рр. Власне, існування цього чинника дозволяє сучасним історикам у своїй характеристиці Коліївщини зазначити, що це було національно-визвольне повстання. Польські мемуаристи й, відповідно, польська історіографія до середини ХХ ст., побіжно вказуючи про соціально-економічні причини, головною у розгортанні повстання називають релігійну причину [26]. Дослідники історії церкви ХІХ ст. також релігійну причину ставлять на перше місце серед причин Коліївщини, зокрема Ф. Лебединцев та історик М. Максимович. Виокремлювали її як специфічну причину власне Коліївщини В. Антонович, М. Грушевський. Загалом, типовим для праць вище названих істориків, можна вважати погляд висловлений М. Грушевським: «... гайдамацька хвиля починає знову наростати в 1760-х рр., і при тім більше, ніж коли небуť значінне в сих гайдамацько-селянських рухах здобуває собі справа віри... виникає в 1760-х рр. завзята боротьба унії з православ'ям... Все се страшенно хвилювало нарід, виникали різні рухи, в яких брали участь і запорожці, і гайдамацькі ватаги, аж нарешті весною 1768 р. виникло велике повстанце...».

Радянські історики 1920-х рр., зокрема, М. Горбань, А. Дмитрієв, серед причин Коліївщини особливо виділяли саме релігійну [30]. Але від середини 1930-х рр. в радянській історичній науці остаточно запановує марксистсько-ленінська концепція історії, тож релігійна причина відходить на другий план, її заміняє класова боротьба пригнобленого українського селянства з польськими магнатами та шляхтою та за возз'єднання з братнім російським народом. Так, радянський історик Г. Храбан зазначав: «відстоюючи православ'я, селянство боролось не за богословські, небесні справи, а за свої інтереси: геть панщину, геть се-

лянське гноблення, за возз'єднання з братньою Росією. В специфічних умовах Правобережжя переслідуване православ'я стало ідеологічним прапором визвольної боротьби». Подібні оцінки ми зустрічаємо й в інших радянських дослідників Коліївщини, зокрема Г. Сергієнка, В. Кулаковського.

Дослідники Коліївщини з української діаспори довгий час в питанні про роль релігійного чинника в розгортанні повстання Коліївщини спиралася на погляди М. Грушевського, зокрема Н. Полонська-Василенко [34]. Але згодом почала домінувати тенденція нівелювання релігійної причини, з огляду на панування серед української діаспори саме греко-католицизму. Зокрема П. Мірчук, зазначаючи серед причин Коліївщини релігійну, не деталізує висвітлення релігійної ситуації напередодні повстання, наголошуючи, що «під час Коліївщини протистояння між греко-католиками й православними українцями не було».

Сучасні ж українські дослідники Коліївщини дотримуються комплексного підходу у визначенні причин національно-визвольного повстання 1768—1769 рр. Так, у статті «Коліївщина» з «Енциклопедії історії України» дослідник В.А. Смолій зазначає, що Коліївщина була спричинена «низкою факторів економічного, соціального, політичного, геополітичного та релігійного характеру».

Отже, релігійний конфлікт між греко-католиками й православними у 1760-х рр. є однією з ключових причин Коліївщини. На це вказували вже самі сучасники тих подій: так, польський король Станіслав Август Понятовський в листі датованому липнем 1768 року зазначав: «Кілька фанатиків [польських — П. Мірчук] почали грозити селянам нашої України всякими нещастями, якщо вони не перестануть бути греко-православними, неуніатами... Цього вистачило, щоб їх підбурити, а бунт тих людей це не жарти!».

Річ у тім, що станом на середину ХVІІІ ст. з понад 2-х млн. населення Правобережної України [38], близько 200 тис., себто десята частина, були православними, всі інші українці формально були уніатами. Насправді ж, такий розподіл був багато в чому штучним, самі українці не бачили між собою ніякої різниці, релігійна боротьба точилася, головне, між самими священниками, при цьому православних активно підтримували громади мирян та гайдамаки, їм співчували запорожці й населення Гетьманщини, а греко-католиків — польська влада на місцях, впливове католицьке духовінство і, особливо, частина фанатично налаштованої шляхти. Українське поспільство Правобережної України сильно обурювали способи поширення греко-католицизму, зокрема, в «Екстракте некой части обид», складеного ігуменом М. Значко-Яворським під час відвідання ним Варшави, ми натрапляємо на опис низки фактів насильницького поширення унії: представники Чигирнського староства, комісари Терлецький і Тамішевський змушу-

вали монахів Мотронинського монастиря перейти в унію, коли ж монахи відмовилися — розграбували обитель; чигиринський полковник Вічалковський неодноразово здійснював т.зв. «гвалтовні» наїзди на православні монастирі й наказував нещадно бити монахів, священників і прихожан за найменший вияв непокори, наприклад одного старого священника наказав забити до на півсмерті тільки через те, що той не встав при появі полковника; міщани м. Жаботин змушені були заплатити 40 рублів чигиринському комісару Потоцькому за відмову прийняти греко-католицького священника у місцеву церкву (це була звична і дуже поширена практика вимагати неофіційну плату за дотримання православної віри); а священнику Михайлу було дано двісті ударів батоном, «что не пристал на унію».

Кризу православ'я в цьому регіоні посилювало відсутність православного владики — єпископа (останнього, луцького єпископа Кирила Шумлянського, було вигнано звідти греко-католиками ще 1712 р.). Формально ці єпархії перебували під юрисдикцією Переяславського єпископа й частково — Київського митрополита, але фактично вони не мали як такої можливості втручатися у релігійні справи на Правобережній Україні. Адже, окрім суттєвої проблеми кордону, на Правобережній Україні діяло давнє право «патронату», тобто право феодала затверджувати настоятелів церков у своїх володіннях. Зі зрозумілих причин, надто ж після Замоського собору 1720-го р., феодала (головно — шляхта католицького віросповідання) віддавали перевагу кандидатам греко-католикам. Ця обставина, помножена на фактичну відсутність можливостей представників вищого православного духовенства впливати на ситуацію, найбільше сприяла поширенню унії [43]. Тому, станом на 1762 р., на Правобережжі під владою Переяславського єпископа залишилося лише 2 монастирі (Вознесенський Мошногірський та Троїцький Мотронський) та близько 304 церков.

До того ж, напередодні подій 1768 року, м. Радомишль, розташоване в, переважно православному Київському воєводстві, стає ще одним центром поширення греко-католицизму, тут утворюється консисторія. Звідси греко-католицизм дуже завзято починають поширювати на Київщині. При цій консисторії діятиме в'язниця, в якій ув'язнитимуть православних священників, монахів, й навіть мирян, особливо тих, які переходитимуть назад до православ'я. У той час, греко-католицьким митрополитом був Ф. Володкевич (1762—1778 рр.), який був неперемінливий у засобах поширення унії, чим викликав справедливе обурення й гнів православного поспільства.

Та особливо розгнівали православних селян дії «Барської конфедерації». Створена у лютому 1768 року під проводом Казимира Пулавського проти уряду короля Станіслава Понятовського, головна — про-

ти російського втручання в польські справи, ця організація шляхти прославилася своїми «подвигами» на поприщі боротьби з православ'ям на Правобережжі. Зокрема, у травні 1768 р. ігумен Мелхіседек Значко-Яворський зазначав: «слышно ж у нас [ігумен Мелхіседек з листопаду 1767 р. знаходився в Переяславі], что по многим мистам совсем православных разорили и перемучили...». Тому сучасний український історик В. Смолій, справедливо вважає, що антиправославні акції цієї конфедерації «стали безпосереднім поштовхом» до початку Коліївщини.

За таких обставин, спроби Мелхіседека Значко-Яворського (обраного в 1753 році ігуменом православного Мотронинського монастиря розташованого на Правобережжі) добитися справедливості від уряду Польщі у справі захисту прав віруючих православного обряду зазнали фактичної невдачі. Але, завдяки непересічному організаторському таланту, М.Значко-Яворському вдалося зорганізувати сильний опір поширенню унії. Мотронівський, Жаботинський, Мошгорський, Медвінський, Лебединський православні монастирі його стараннями стають опорою і захистом для православних. Саме цією обставиною і скористаються організатори та керівники Коліївщини, коли оберуть собі за місце гуртування і початку повстання саме Мотронинський монастир, точніше, його околиці.

Наостанок, варто звернути увагу на обрання надзвичайно сприятливого моменту повстання. Він загалом є типовим для майже всіх великих гайдамацьких повстань, а саме — період внутрішньо-шляхетської конфронтації, коли ситуація в Польщі була геть нестабільною, а шляхта, поділена на різні «конфедерації» займалася боротьбою між собою. Так було і в 1768 році, коли частина шляхти не погодившись із нав'язаним Росією вирішенням «дисидентського» питання, організувала Барську конфедерацію (спершу — для скасування юридичного зрівняння в правах католиків з «дисидентами», пізніше — виступить й проти самого короля). У відповідь на це, польський уряд закликав собі на допомогу російські війська. І саме вступ цих військ на терени Правобережжя і став безпосереднім приводом до повстання коліїв. Річ у тім, що всі ті причини наведені нами вище самі по собі породжували перманентний повстанський рух, але селянський загаль до них не приєднувався боячись повторення подій 1750-го року (тоді, масштабне повстання змело з більшої частини Правобережжя шляхетсько-панщинний лад, але відсутність центрального керівництва і вступ російських військ дозволило полякам придушити повстання). Тепер же, ватажки повстання у своїх закликах наголошували, що до виступу їх закликала сама Катерина II, яка, у відповідь на пльугавлення православ'я у Польщі, буцімто видала «Золоту грамоту» в якій закликала «...внищити з Божою поміччю всіх поляків і жидів...». А вступ

російських військ був наведений як незаперечний доказ цього. Це дозволило швидко підняти на повстання доведене до відчаю панщиною і поборами правобережне селянство, таким чином, виступ 300-т гайдамаків переріс у національно-визвольне повстання — Коліївщину.

Щодо подальшої діяльності М. Значко-Яворського, то з 1761 року, за призначенням переяславського єпископа Гервасія (Лінцевського), ігумен Мотронського монастиря Мелхіседек Значко-Яворський стає «головним управителем в справах православної церкви Правобережної України». Єпископськими указами 1761 р. та 1766 р. йому наказувалося «...робити все, що стосується до захисту тамтешніх церков, священників та народу не допускаючи до кривди уніатами і всякий порядок влаштовуючи по силі святих отців правил і привілеїв так як сама совість християнська зобов'язує...». Про те, що це був вельми непересічний владика свідчать бурхливі дискусії істориків щодо питання про його роль у Коліївщині, які не припиняються вже понад два століття, наслідком яких став великий історіографічний спадок як українських, так і зарубіжних істориків.

Так, сучасна історіографія про ігумена Мелхіседека Значко-Яворського нараховує не один десяток праць, в яких розглядається питання про його діяльність в 1760-х рр., зокрема і про його роль у Коліївщині (1768 р.).

Започаткували дослідження питання ролі ігумена Мелхіседека Значко-Яворського польські «сучасники» тих подій в своїх спогадах наголошували на тому, що ініціатором повстання був саме ігумен Мотронського монастиря. Загалом, в історіографії існує різні оціночні підходи до особистості та діяльності владика М. Значко-Яворського.

Оцінки постаті ігумена М. Значко-Яворського у історіографії дорадянського періоду представлені роботами М. Максимовича, М. Маркевича, П.Куліша, М. Драгоманова, Я. Шульгина, М. Грушевського, М. Аркаса, С. Соловйова, М. Колайовича, Д. Мордовця, А. Войткова, а також працями істориків церкви: С. Іваницького, В. Пархоменка, Ф. Лебеденцева.

З істориків дорадянського періоду, які досліджували гайдамаччину, першим спробував проаналізувати постать ігумена Мелхіседека професор Київського університету М. Максимович у своїй статті «Сказание о Колиивщине» (1839 р.), в якій використав народні перекази оцінки діяльності М. Значко-Яворського, висловивши припущення про ігумена Мелхіседека як автора «Золотої Грамоти» та ідейного натхненника Коліївщини. Подібної оцінки дотримувався і М. Маркевич, який у другому томі «Історії Малоросії» також приписував ігумену Мелхіседеку авторство «Золотої грамоти» й благословення М. Залізняка на повстання проти поляків. У 1856 р. П. Куліш у своїх «Записках о Южной Руси» публікує, записану на Чер-

кащині, легенду про те, що саме ігумен Мотронинського монастиря створив т.зв. «Золоту грамоту». Інший відомий український історик того періоду, М. Костомаров, не був таким категоричним у своїх оцінках ролі ігумена М. Значко-Яворського у повстанні, хоча і дослідив широке коло документальних джерел та матеріалів. Тому до деяких своїх оцінок він додає: «як свідчить переказ».

У 1879 р. М. Драгоманов говорить про ігумена Мелхіседека як про «героїчного ідеаліста», який разом з ватажками Коліївщини М. Залізником та І. Гонтою «підняли людей «Золотою грамотою», яку ніби-то їм дала цариця Катерина II, й сподівалися, що та цариця, яка за три роки перед тим знесла Гетьманщину на лівому боці Дніпра і вже придушувала Січ, та цариця, яка роздавала кріпаків своїм слугам, потерпить нову Хмельниччину на правім боці Дніпра». Дослідник козацтва Д. Яворницький дотримувався подібного підходу до оцінки щодо ігумена Мелхіседека.

Дослідник Нової Січі, автор фундаментальної праці «Історія Нової Січі» А. Скальковський, в оцінці ролі ігумена Мелхіседека у Коліївщині спершу дотримувався традиційних для польської історіографії оцінок («Мелхіседик тупий темний фанатик, підбурювач холоського бунту, тільки рішених на все різунів»), згодом він, ознайомившись з працею Ф. Лебеденцева, змушений був визнати: «Ми самі були втягнуті в ті оманливі свідчення і надрукували польську брехню... Тільки тепер завдяки старанням шанованих учених патріотів... Лебеденцева ім'я його виправдане і показане його благодотвірні діяння на користь православної церкви та російського народу в Західній Україні». Після цього історик вважав, що М. Значко-Яворський — це «поборник православ'я, ...захисник російської церкви та російського духовенства».

Західноукраїнський дослідник гайдамацького руху Я. Шульгин, вважаючи М. Значко-Яворського не організатором гайдамацького повстання 1768—1769 рр., але знаковою фігурою в історії православної церкви на Правобережній Україні, виділяв у його пастирській діяльності три періоди: до 1761 р. (до призначення ігумена «правителем українських церков»), 1761—1765 рр. (час його активної місцевої діяльності) та 1767—1768 рр. (час масового переходу населення у православ'я, що продовжувався «доки ...ігумен Мелхіседек не був навіки розлучений з Україною»).

Відомий історик державницької школи М.С. Грушевський також не вважав М. Значко-Яворського організатором повстання, хоч і зазначав, що його діяльність могла опосередковано вплинути на зародження Коліївщини.

Отже, попри розробленість означеної теми в українській дореволюційній історіографії, серед істориків так і не було випрацьовано єдиного підходу. Так, якщо О. Єфименко на 1906 р. сумнівалася в участі М. Значко-Яворського у повстанні, то для М. Аркаса у

1908 р., для Дорошенка на 1932 р. цих сумнівів не існувало. Незважаючи на такі розбіжності, існував єдиний елемент, що об'єднував всі ці праці, — це позитивна оцінка діяльності М. Значко-Яворського у протиставленні до польської історіографії.

Російська історіографія дореволюційного періоду, за оцінкою сучасного дослідника історії церкви В. Ластовського, в цілому мало приділяла уваги постаті М. Значко-Яворського. Проте, «його діяльність радше слугувала фоном для російських істориків швидше слугував виправданням для політичної діяльності уряду Катерини II стосовно Речі Посполитої з т.зв. «дисидентського питання», ніж для пояснення причин Коліївщини чи змалювання реального становища українського населення Правобережної України». Так, російський історик С. Соловйов у праці щодо ліквідації польської державності «История падения Польши» (1863) та у багатотомній «История России с древнейших времен» (1877) повністю повторює оцінки польського мемуариста-історика А. Мощинського щодо М. Значко-Яворського, вважаючи, що його діяльність викликала сильне невдоволення в уніатських священників, провокуючи їх на різку протидію.

З істориків дорадянської історіографії, які ґрунтовно вивчали ситуацію на Правобережжі у XVIII ст., варто згадати М. Кояловича, який опираючись на документальні джерела, доводив, що М. Значко-Яворський не був організатором повстання.

Суперечливі оцінки щодо діяльності ігумена М. Значко-Яворського подає російський історик Д. Мордовцев, який, з одного боку, звинувачує Мелхиседека і вважає його безпосереднім організатором «холопського бунту» Коліївщини, а з іншого — називає «його гарячим патріотом, який не міг холоднокровоно споглядати як католицьке і уніатське духовенство заповняло його батьківщину».

Відмінну оцінку в дорадянській історіографії щодо діяльності ігумена висловив А. Войтков, дослідник міжконфесійних відносин на Правобережній Україні. Заперечуючи цілеспрямовану організацію повстання ігуменом Мелхиседеком, історик представив його, як основоположника нового способу «самозахисту від польсько-уніатського фанатизму» — дипломатичного.

Як зазначає радянський дослідник гайдамацького руху Г. Храбан стосовно постаті М. Значко-Яворського, для дорадянської історіографії цілком слушним є висновок, що її представники «припускали дві крайності: одні вважали його за прямого організатора «хлопського бунту», інші заперечували будь-яку його роль у ньому».

Щодо церковної дореволюційної історіографії, то найяскравішим її представником є дослідник історії церкви Ф. Лебединцев, який у своїй праці «Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский» (1861 р.) підносить М. Значко-Яворського до рангу національного героя. Як, вказує В. Ластовський, у дорадянській істо-

ріографії Ф. Лебединцеву вдалося довести, що: по-перше, ігумен не брав жодної участі у підготовці і розвитку повстання; по-друге, він всіляко намагався не допустити поширення гайдамаччини. Головними підставами для виправдання М. Значко-Яворського Ф. Лебединцев висунув наступні: 1) ігумена під час повстання не було не тільки в монастирі, але й на Правобережній Україні; 2) ігумен давав вказівку своїм ченцям у випадку найменшої небезпеки тікати на Лівобережжя; 3) ігумена ніхто з офіційних осіб не чіпав під час придушення Коліївщини.

На рубежі кінця XIX — початку XX ст. в церковній історіографії особливого розквіту набуває жанр наукової біографістики. З'являється ряд серйозних досліджень, присвячених життю та діяльності представників вищої української церковної ієрархії. Оскільки М. Значко-Яворський у 1760-х рр. адміністративно підпорядковувався керівництву Бориспільсько-Переяславської єпархії, то найчастіше він згадується у працях, присвячених її історії та її ієрархам, в першу чергу — у зв'язку з єпископом Гервасієм Лінцевським. Найбільшою увагою йому приділено у працях С. Іваницького та В. Пархоменка. Так, С. Іваницький у монографії досить справедливо зауважив, що «Мельхиседек не міг розпоряджатися в довірених йому справах цілком самостійно, на свій розсуд, від своєї особи», оскільки він перебував у підпорядкуванні своєї єпархіальної влади, котра ним керувала і якій він зобов'язаний був звітуватися, а тому не слід перебільшувати його особистий внесок у хід подій. Не схильний перебільшувати роль М. Значко-Яворського і В. Пархоменко. З приводу оцінок, поданих у дослідженнях А. Скальковського та Д. Мордовця, він писав: «...подібне підкреслювання ролі однієї особистості навряд чи допустиме з наукової точки зору... Тим не менше, не можна заперечувати деякого відношення до повстання ігумена Мелхиседека», що виражалось у пробудженні в народі «релігійно-національної самосвідомості», але не більше. Історик також ставить діяльність ігумена в залежність від діяльності єпископа Гервасія і не вбачає в ньому повністю самостійної політичної фігури. В. Пархоменко аргументовано довів свою тезу, що «про роль Мелхиседека у повстанні 1768 р. краще говорити гіпотетично, а не категорично». На його думку, якби ігумен Мотронинського монастиря «був замішаний в участі у повстанні, особливо в організації його, звичайно його судили б, як судили тоді багатьох духовних осіб, часто по одній, нічим не доведеної підозрі їх в участі з гайдамаками».

У радянській історіографії, відповідно до домінуючих методологічних й ідеологічних принципів, можна виділити три основні періоди досліджень як Коліївщини загалом, так і ролі в ній ігумена М. Значко-Яворського.

Перший період охоплює 1920-і рр. і характеризується відносною свободою методологічних підходів й відсутністю ідеологічного диктату в історичній науці.

Найбільш ґрунтовним дослідженням Коліївщини цього періоду була праця М. Горбаня («Гайдамаччина», 1923 р.), який досить позитивно оцінює ігумена, вважає сумнівною твердження про його участь в організації і розгортанні Коліївщини, хоча й виходить виключно із марксистських позицій та негативного ставлення щодо церкви і релігії.

З середини 1930-х рр. до 1960-х рр. у радянській історіографії можна виділити другий період, який в умовах жорсткої антицерковної політики відзначений утвердженням підходів марксистсько-ленінської методології, заснованої на теорії класової боротьби щодо оцінок соціальних рухів та повстань. Відомим дослідником цього періоду був А. Дмитрієв, який у 1934 р. висунув припущення, що Мелхиседек був насправді агентом Катерини II і справдешнім ініціатором повстання. Досить довго й плідно досліджував повстання український радянський історик К. Гуслистий. У його оцінках щодо ролі ігумена Мельхиседека, у Коліївщині відбулася певна еволюція. Так, у 1934 р. він писав про «православних гнобителів», які на чолі з М. Значко-Яворським проводили антикатолицьку пропаганду, «спираючись на царизм, підтримуючи його загарбницьку політику на Правобережжі» і «відігравали провокаційну роль». До 1947 року К. Гуслистий скоригував своє ставлення до М. Значко-Яворського і його ролі в ситуації напередодні Коліївщини. Тепер його позиція виглядає таким чином: по-перше, ігумен активно боровся з унією, маючи підтримку російського уряду, по-друге, його безпосередню участь у повстанні встановити неможливо; по-третє, його діяльність відіграла велику роль в ідеологічній підготовці повстання; по-четверте, чутки про його організацію та керівництво повстанням, авторство «Золотої грамоти» виникли з його антиуніатської діяльності і поїздки до Катерини II. Принагідно відзначимо, що ці його висновки зберігають наукову вартість й по сьогодні.

Новий етап у дослідженнях Коліївщини припадає на кінець 1960-х рр. і був пов'язаний з 200-літньою річницею Коліївщини (1968 р.). Так, у 1970 р. виходять матеріали ювілейної наукової сесії «Коліївщина 1768 р.» та збірник документів «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.». Одним з дослідників Коліївщини в цей час був Г. Храбан, який у своїх роботах позитивно оцінював М. Значко-Яворського, критикуючи однозначність оцінок А. Дмитрієва та висловлюючи невдоволення створеним у художньому романі М. Глухенького «Коліївщина» (1966 р.) негативним образом М. Значко-Яворського, вважаючи, що «відстоюючи православ'я, селянство боролось не за богословські, небесні справи, а за свої земні інтереси: геть панщину, геть шляхетське гноблення, за воз'єднання з братньою Росією. В специфічних умовах Правобережжя переслідуване православ'я стало ідеологічним прапором визвольної боротьби». Головною заслугою ігумена історик вважав: по-перше, активне залучення православного духовенства

селянських мас до визвольної боротьби; по-друге, організацію відсічі греко-католикам саме «на законних підставах». У 1989 році, у своїй монографії присвяченій Коліївщині, він зробить такі висновки щодо М. Значко-Яворського: «...зрозуміло, що методи діяльності єпископа (пераяславського і бориспільського, Гервасія Лінцевського) та ігумена обумовлювалися їхнім релігійним світоглядом та їхніми посадами, які вимагали боронити православ'я на Правобережжі мирними засобами. Отже, вони не мали на меті підбурювати селян до повстання проти поміщиків».

Історик К.І. Стецюк, у своєму дослідженні Коліївщини, вважав, що однією з причин цього повстання була діяльність Мотронинського монастиря, який став «центром релігійно-ідеологічного впливу на гайдамаків» й особливо його ігумена М. Значко-Яворського. Посилаючись на перекази, історик стверджує, що саме в монастирі повстанці отримали зброю й висвятили її.

Інший радянський історик Г. Сергієнко з діяльністю ігумена пов'язує те, що в середині 1760-х рр. «склалася сприятливі умови для визвольного повстання народних мас на Правобережжі».

Отже, загалом радянська історіографія не випрацювала якогось спільного погляду на питання участі М. Значко-Яворського у Коліївщині. Проте, більшість істориків, спираючись на широку джерельну базу, вважають, що діяльність М. Значко-Яворського на розгортання Коліївщини мала лише опосередкований вплив (через його активну, але мирну боротьбу з наступом греко-католиків), відкидаючи тим самим оцінку про М. Значко-Яворського як безпосереднього організатора повстання.

Українські еміграційні історики також приділяли увагу цьому питанню, зокрема всебічно ґрунтовно досліджував Коліївщину з державницьких позицій історик П. Мірчук. Він на широкому джерельному матеріалі доводить, що М. Значко-Яворський не міг бути, ані ініціатором повстання, ані автором «Золотої грамоти», хоча й міг мати певний опосередкований ідейний вплив на його розгортання. Проаналізувавши всі наявні документи про робочі поїздки ігумена у 1766—68 рр., історик дійшов висновку: «...перебування Мелхиседека від кінця 1767 року аж до початку коліївського повстання поза тереном Правобережної України свідчить переконливо про його непричетність до повстання. Його не було в Мотронському монастирі ні при «священні ножів», ні в період підготовки повстання». А позицію польських сучасників тих подій, він пояснює тим, що «Мелхиседек своєю гіперактивною боротьбою за права православних Правобережжя викликав «сильну лють» у польської знаті, адже він для тиску на Сейм і шляхту залучав російський уряд і особисто імператрицю Катерину II».

Досягненням П. Мірчука було, насамперед, те, що йому вдалося вперше в історіографії Коліївщини розмежувати свідоме (мирний опір поширенню уніат-

ства) і несвідоме (своєю діяльністю він «чи не розбурхував... політично-національних почувань...») в діяльності М. Значко-Яворського.

У подальшому історики української діаспори, зокрема З. Когут, Н. Полонська-Василенко та інші, дотримувались вироблених П. Мірчуком оцінок та підходів до висвітлення повстання Коліївщина (1768 р.).

Окремо у дослідженні ролі ігумена Мелхиседека у Коліївщині слід виділити оцінки польської історіографії, яку умовно необхідно поділити на два періоди. Перший, який припав на період від початку XIX ст. і до середини XX ст., характеризувався домінуванням оцінки М. Значко-Яворського як організатора і призвідника Коліївщини. Так, польський мемуарист А. Мощеньський, який написав спогади про Коліївщину зі слів очевидців (сам він на Уманщину повернувся після 1775 р.), зображує вибух 1768 року як особисту помсту М. Значко-Яворського, стверджує що той і був автором «Золотої грамоти». На це вказує і анонімна польська поема про ті події. Аналогічної оцінки дотримувався ще один дослідник Коліївщини — польський історик Т. Корзон: «Не треба шукати інших мотивів, скоро для вияснення фактів різні вистачає зіставлення кровожадного підбурювання темним фанатиком [ігуменом М. Значко-Яворським — П. Мірчук] із подразненим станом умів українського люду, який чув, що цариця виступила в обороні «благочестя», а ляхи ставлять опір її намаганням і ведуть з її полками війну». І лише з виходом у 1968 р. праці польського історика В. Серчика започатковується другий період: більш об'єктивно ставлення щодо діяльності ігумена Мелхиседека та переоцінки його ролі у повстанні Коліївщина. Зокрема, В. Серчик ґрунтовно вивчив діяльність М. Значко-Яворського і довів, що той не мав прямого відношення до організації Коліївщини і не був «тупим і темним фанатиком». Але, на його думку, агітація на території Речі Посполитої М. Значко-Яворського безпосередньо сприяла загостренню ситуації і, крім того, вона була «інспірована» російським урядом. І хоча у польській історіографії історики поступово відійшли від традиційно негативної оцінки М. Значко-Яворського, але вона так і не позбавилась суперечливості та однозначності своїх оцінок.

Сучасна українська історіографія, маючи велику історіографічну традицію дослідження, як Коліївщини, так і ролі в ній ігумена М. Значко-Яворського, репрезентована численними дослідженнями з цього питання.

М. Значко-Яворський

Безпосередньо узагальнюючу оцінку історіографії Коліївщини спробували дати у 1990-х Л. Статі та Р. Бутенко, Н. Гуля, але комплексного дослідження історіографічних оцінок щодо особистості М. Значко-Яворського так і не створено.

За оцінкою сучасного українського дослідника історії церкви В. Ластовського, найґрунтовніше дослідження життя та діяльності ігумена Мелхиседека було здійснено ще на початку 1990-х рр. українським істориком Ю. Маринівським, який досліджуючи історію

Мотронинського Троїцького монастиря, особливу увагу звертає на події 1760-х рр. чільну роль у яких і відіграв М. Значко-Яворський, зокрема, щодо питання про причини лояльного ставлення найбільших польських феодалів Правобережжя до православ'я. Так, історик вбачає дві причини: по-перше, через лихоліття попереднього часу Правобережжя сильно знелюднілося, тому, щоби привабити населення феодалів не тільки закладають слободи, але й виступають гарантом прав православ'я; по-друге, «з допомогою православного контролю впливати на місцеве населення, яке являло собою паливий матеріал, що легко спалахував». У питанні про обставини присвоєння ігумену Мелхиседеку титулу «духовного управителя всіх правобережних

церков Переяславської єпархії», історик вважав, що при цьому Переяславським єпископом переслідувалася певна мета, а саме «в рамках церковних і державних постанов не тільки протистояти унії, але й стримувати народ від виступів, здатних викликати непередбачені наслідки як для польської корони, так і для російського царизму». Історик відкидав можливість ініціювання М. Значко-Яворським Коліївщини, для чого, зокрема, наводить витяги з «Окружного послання» до правобережного духовництва, зробленого М. Значко-Яворським ще влітку 1766 р., в якому «просить заспокоїтися, не робити нічого протизаконного». Маринівський Ю.Ю. доходить висновку, що ігумен Мелхиседек не був жодним чином причетним до організації Коліївщини, адже «найвище ставив Закон і протидівав усякому виступу проти влади (навіть тої, що порушувала Закон)».

Сучасний український історик В.А. Смолій, у своїй статі «Деякі дискусійні питання історії Коліївщини» вважає, що надто спрощено є теза про те, що Коліївщина була інспірована російським урядом, а також верхівкою православної церкви в особі ігумена Мотронинського монастиря М. Значко-Яворського, російський двір використовував «дисидентське» питання лише як зручний привід протидіяти спробам реформування Речі Посполитої. Детально розглянувши

всі наявні документи про участь/неучасть ігумена Мелхіседека у Коліївщині, історик дійшов висновку, що «слідчі не могли довести участь Мелхіседека Значко-Яворського та монахів Мотронинського монастиря у повстанні». Пізніше, В.А. Смолій у статті «Коліївщина» в Енциклопедії історії України зробить загальний висновок, що ігумен Мелхіседек не брав участь в безпосередній організації повстання, а був лише «ідейним натхненником» Коліївщини.

У своїх дослідженнях з історії Правобережної України сучасний історик Т. Чухліб наголошує на тому, що проповіді ігумена Мелхіседека знаходили «відгук серед населення, пробуджуючи релігійну та національну свідомість правобережних українців».

Проаналізувавши науковий доробок попередників, сучасний дослідник В.В. Ластовський також відкидає безпосередню організацію Коліївщини М.Значко-Яворським, зазначаючи при цьому: «... і в той же час, він впливав на суспільну свідомість населення Правобережної України своєю активною позицією».

Серед інших сучасних дослідників цієї теми, варто відзначити погляди В. Матях, який визнає ігумена лише «ідейним натхненником Коліївщини» та В. Рички, який зазначає, що ігумен не брав безпосередньої участі у перебігу тих подій, «не міг він на них вплинути і своїм пристрасним словом». Тоді, як сучасний історик О.В. Ясь, автор статті про М. Значко-Яворського в Енциклопедії історії України (К., 2005 р.), стверджує, що, оскільки ігумен Мелхіседек виявив незвичайну стійкість і наполегливість в обороні православ'я Правобережної України, то саме тому польський уряд і звинуватив його у підготовці Коліївщини, а потім домігся переведення М. Значко-Яворського на Лівобережжя. Але при цьому він вказує, що «діяльність М. Значко-Яворського справила значний вплив на розгортання Коліївщини».

Отже, українська історіографія представлена різними підходами та оцінками щодо ролі ігумена М.Значко-Яворського у Коліївщині, підтверджуючи складність та суперечливість самої постаті ігумена, майже всі дослідники вказують, що його діяльність сприяла відродженню православ'я на Правобережній Україні. З приводу ролі М. Значко-Яворського у повстанні Коліївщина в історіографії склалися такі основні підходи: 1) ігумен — безпосередній організатор повстання; 2) ігумен — мимовільний учасник подій, практична пастирська діяльність на захист православ'я на Правобережній Україні багато в чому посприяла розгортанню національно-визвольного повстання, відомого як Коліївщина (1768 р.).

Неоднозначність поглядів істориків на особу ігумена М. Значко-Яворського пов'язана з його діяльністю на чолі православних парафій Правобережної України.

З 1761 р. ігумен Мелхіседек стає «управителем православних епархій Правобережної України», його

діяльність на цій посаді характеризувалася відносною дієвістю, особливо у справі повернення захоплених греко-католиками церков. Так, у вересні 1762 року, ігумен Мелхіседек писав до переяславського єпископа, про те, що «22 священники бажають долучитися до Переяславської єпархії. У листі він запитував про настанови як йому чинити в таких випадках». Характерно, що вже тоді, у 1762 році, отримана ним відповідь від єпископа Гервасія містила вимогу про недопущення силових методів вирішення конфліктів з уніатами. Цей процес переходу у православ'я триватиме й надалі, зокрема і в 1765, 1766, й 1767 рр. На тлі величезного впливу греко-католиків і спровокованих ними репресій проти тих, хто відвертався від унії, активізація процесу повернення у православ'я, свідчить про непересічні організаторські й пропагандистські (у хорошому розумінні цього слова) здібності ігумена Мотронинського Троїцького монастиря.

На цьому початковому етапі своєї пастирської діяльності на Правобережжі, ігумен Мелхіседек вирішив також і проблему православних священників, висвячених волоськими православними ієрархами. Річ у тім, що коли у 1712 р. з Правобережжя було вигнано останнього православного владики, то склалася ситуація неможливості висвячувати православних священників. На Лівобережжя не всі мали змогу поїхати, то ж, багато хто вдавався до послуг (до речі, безкоштовних) волоських єпископів. Але проблема «волоських священників» полягала в тому, що польська влада не визнавала їх легітимного статусу, адже їх висвятив не їх безпосередній ієрарх, себто не Переяславський єпископ, тож ці священники постійно перебували у «не визначеному» церковно-правовому стані. Така ситуація робила їхні парафії особливо уразливими щодо посягань греко-католиків. Тому, ставши управителем, ігумен взявся дати раду й цьому питанню. У збірнику документів АЮЗР (Т.1., ч.2.) вміщено ряд листів, з яких видно, що після повідомлення ігумена Мелхіседека про цю проблему, у 1762 р. єпископом Гервасієм було проведено через Синод заборону на рукопокладення волоськими ієрархами правобережних священників, а ті, які вже були висвячені, мали пройти повторний обряд рукопокладення, але вже «офіційним» православним ієрархом. При цьому, якщо місцевий феодал визнавав церковно-правовий статус священника у своїх володіннях, то єпископ Гервасій не наполягав на повторному висвяченні, як от у випадку зі священником Антонієм з с. Райгородки, або — священником Григорієм з с. Адамівці. Зазвичай, саме ігумен Мелхіседек брав на себе всі клопоти з організації офіційного визнання «волоського» священника переяславським єпископом, хоч і з обов'язковою ремаркою «не в пример прочим». Ця практика продовжувалася увесь період перебування ігумена Мелхіседека на посаді управителя «тогочасних» церков і монастирів. Дозволивши не тільки

легітимізувати становище частини «волоських» православних священників (дослідник Ф. Лебединцев вважав, що більшість з них походили із селян, навіть, із селян-кріпаків, а тому й не мали необхідного авторитету в польських магнатів та шляхтичів), а й повернути багатьох з них у православ'я. Адже саме ці священники найлегше переходили до греко-католицької церкви.

Одночасно, ігумен Мелхіседек, з дозволу місцевих патронів, розпочинає закладати й нові православні церкви. Так, в документах ми знаходимо два таких випадки за 1763 р. (у селах Райгородки й Вербовці), й більше 10-ти за 1764 р. (села Тарасівка, Тепелине, Пруси, Замятниця, Болтишка, Топилівка, Ревівка та інші). Ігумен Мелхіседек також піклувався про те, щоб архієрейські грамоти на так зване «усиновлення» (офіційний визнання єпископом Гервасієм приналежності церкви до юрисдикції Переяславського єпископа) ставали відомими парафіяльній громаді. Одночасно, з метою поліпшення управління Правобережними церквами, ігумен організовує своєрідну вищу місцеву церковну раду — т.зв. Чигиринське церковне правління. І хоч, за даними Ф. Лебединцева, до його складу увійшли особи досить похилого віку, тим не менш, ця інституція суттєво посприяла безпосередньому упорядкуванню життя православних єпархій Правобережжя.

Як відомо, не всі церкви Правобережної України знаходилися у віданні Переяславського єпископа, менша частина підпорядковувалася Київському митрополиту (у 1758—1783 рр. — Арсеній Могилянський), який, проте не виявляв дієвої активності у справі захисту прав підлеглих йому православних монастирів і церков. У цьому контексті вельми показовим результатом діяльності ігумена Мелхіседєка, є непоодинокі факти добровільного переходу правобережних церков Київської митрополії під юрисдикцію Переяславського єпископа Гервасія. Зокрема, у 1764 році з таким проханням до єпископа Гервасія звернувся священник містечка Медведовки.

Зі скарг греко-католицького кліру на ігумена Мелхіседєка, які вони регулярно надсилали єпископу Гервасію, ми дізнаємося, що окрім вище наведених нами заходів, до яких вдавався владика у справі захисту православ'я, ним та монахами Мотронинського і Мошногірського монастирів практикувалось «требоисправление в тех приходах, где есть униатские священники», а також мирна антиунійна пропаганда. Хоча, цілком можливо, що це були наклепи, принаймні, ігумен Мелхіседек у рапорті єпископу Гервасію відкидав усі звинувачення, а сам єпископ, в свою чергу, офіційно заборонив будь-які подібні «нелегальні» дії, а надто, — втручання у справи приходів греко-като-

лицької церкви. Тим не менш, вважаємо, що вельми показовим результатом діяльності ігумена Мелхіседєка є фактичне перетворення Мотронинського монастиря, на своєрідний осередок православ'я, що в умовах переслідування православної віри польською владою забезпечував здійснення православних треб та таїнств, як поспільству (сповідь, вінчання тощо), так і підтримку православним священникам. Зокрема, тут, за даними Ф. Лебединцева, «волоські» й уніатські священники, які побажали повернутися в православ'я, проходили двотижневе навчання.

Досить швидко православне духовництво та українське населення Правобережної України звикли бачити в ігумені Мелхіседєку свого духовного радника і очільника, активного захисника прав православних. Тісний зв'язок ігумена Мелхіседєка з жителями сіл і містечок Правобережжя давав йому можливість добре відчувати їх настрої. Зокрема, він неодноразово у листах до єпископа Гервасія писав про готовність місцевого населення «не шкодувати життя за віру». Також, зростав його авторитет в сусідній Гетьманщині, так, у 1766 р. Григорій Сулима, син переяславського полковника С. Сулими, виявив бажання здійснити постриг саме в Мотронинському Троїцькому монастирі. Водночас, серед греко-католиків і польської адміністрації, дії ігумена викликали лют, в їх середовищі ігумен Мелхіседек навіть отримав характерне прізвисько «цар схизматиків».

Але ці всі заходи давали лише частковий результат, Українська греко-католицька церква аж ніяк не хотіла поступатися своїм впливом на Правобережжі. Оскільки, ще в 1720 р. уніатський собор у Замості проголосив греко-католицьку церкву єдиною законною церквою «грецького обряду» в Польщі, то уніатський клір на чолі з митрополитом Ф. Володкевичем, чинив сильний тиск на православних священників і самого Мелхіседєка Значко-Яворського. Так, вже у 1762 р. священник с. Бужина Т. Павлов доніс в Консисторію, що після приєднання до єпархії комісар Потоцький з протопопом Л. Чернявським розорили його, і тому він зі своєю сім'єю вимушений був втекти до Переяслава. А в 1765 р. у донесенні Переяславському єпископу члени Чигиринського правління скаржилися, що «уніатське духовництво... нестерпні біди православним роблять, маєтності грабують, в засадах тримають, волосся обрізають священникам, б'ють їх без милості, святі антиминоси, книги і все що попаде із церков забирають, і данину на церкви благочестиві наші більш аніж двічі проти своїх уніатських накладають, що робить церкви дуже бідними, а багато наших церков відібрали і продовжують відбирати».

**(Закінчення та список джерел та літератури
див. в наступному номері журналу)**